

ઝવેરચંદ મેઘાણી

(જન્મ : 17-8-1897, અવસાન : 9-3-1947)

ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણી ‘રાષ્ટ્રીય શાયર’ તેમનો જન્મ ચોટીલામાં થયો હતો. તેમનું વતન બગસરા હતું. તેઓ શામળદાસ કોલેજ ભાવનગરમાં ભણ્યા હતા. તેમણે ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’, ‘સોરઠી બહારવટિયા’ ‘સોરઠી સંતવાણી’, ‘દાદાજીની વાતો’, વગેરે લોકવાર્તાના સંપાદનો આપ્યાં છે. ‘કંકાવટી’, ‘રઢિયાળી રાત’, ‘ચૂંદડી’, ‘હાલરડાં’, ‘ઋતુગીતો’, જેવાં લોકગીતોનાં સંપાદનો તેમણે કરેલાં છે. ‘સૌરાષ્ટ્રના ખંડેરોમાં’ ‘લોકસાહિત્યનું સમાલોચન’, ‘ધરતીનું ધાવણ’, જેવા ગ્રંથોમાં લોકસાહિત્યની મીમાંસા કરેલી છે. ‘યુગવંદના’, ‘સિંધુડો’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’, ‘સમરાંગણ’, ‘તુલસીક્યારો’, ‘વેવિશાળ’, ‘નિરંજન’ વગેરે સામાજિક નવલકથાઓ છે. ‘રાણોપ્રતાપ’, ‘શાહજહાં’, નાટ્ય અનુવાદો છે. ‘વેણીનાં ફૂલ’ અને ‘કિલ્લોલ’ બાળકાવ્યોના સંગ્રહો છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો.

‘બોળો’ લોકવાર્તામાં ભાવનગરના ઠાકોર વજેસંગજી અને ખેડૂત સોંડાની જુદી-જુદી ઘટનાઓ દ્વારા ઠાકોર વજેસંગજીની દિલદારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠા વ્યક્ત થઈ છે. વૈશાખના તાપમાં એક અજાણ્યા ઘોડેસવારને સોંડો પ્રેમથી બોળો જમાડે છે સાથે-સાથે પ્રજાને પડતી હાડમારી કહેતો જાય છે ને રાજા વિશે પણ કડવાં વેણ બોલે છે. બીજા દિવસે ભાવનગરમાંથી સોંડાને તેડું આવે છે. રાજમહેલમાં જઈ જુએ છે તો જે ઘોડેસવારને ગાળો આપેલી એ તો મહારાજ વજેસંગજી પોતે હતા. વજેસંગજી સોંડાને સજા કરવાને બદલે બિરદાવી જાગીર આપે છે. પોતાની પ્રજા કેટલી નીડર છે એ જાણી એમને આનંદ થાય છે. પ્રજા અને રાજકર્તાનો સંબંધ કેવો ખુલ્લો, કદર કરનારો અને વત્સલ હોવો જોઈએ એની આ નમૂનેદાર વાર્તા છે.

વૈશાખ મહિનાને બળબળતે બપોરે, બોખરાના ડુંગરામાં બફાયેલો ઘોડેસવાર એક વાડીએ આવીને ઊતરી પડ્યો. પોતે ને ઘોડો બેય પરસેવે નાહી રહ્યા હતા. હાંફતા ઘોડાને વાડીના વડલાને થડે બાંધીને અસવારે હથિયાર ઉતાર્યાં. ધોરિયાને કાંઠે બેસીને પોતે હાથપગ ધોવા લાગ્યો. ગામનું નામ ભૂંભલી છે અને વાડીના ધણીનું નામ છે સોંડો માળી.

સોંડો માળી કોસ હાંકતો હતો. કંગાલ બે બળદ કોસ ખેંચતા હતા. કાગડાએ ઠોલી-ઠોલીને લોહીલુહાણ કરી નાખેલાં કાંધ : સોંડાએ ઉમેળી ઉમેળીને તોડી નાખેલ પૂંછડાં : બેસુમાર બગાંઓ : લોહીમાંસ વિનાનાં શરીરનાં હાડપિંજર : એવા બે બળદો છે. એકસો ને એક કાણાંવાળો એ કોસ છે. મંડાણ ઉપર પહોંચે ત્યારે અંદર માત્ર એક બોખ પાણી રહે ! અને ચીંથરેહાલ એ સોંડો ! અસવાર એ બધું નિહાળી રહ્યો. હાથ-મોં પર પાણી છાંટીને પોતે તડકો ગાળવા ધોરિયાની કૂણી લીલી ધ્રો ઉપર દેહ ઢાળીને બેઠો.

કોસ હાંકતા હાંકતા સોંડાએ વાત ઉચ્ચારી : “ક્યાં રે’વાં ?”

“રે’વાં તો ભાવનગર.”

“ત્યારે તો રાજના નોકર હશો?”

“હા, છીએ તો રાજના નોકર.”

“સપાઈ લાગો છો, સપાઈ.”

“હા, સપાઈ છીએ.”

“એલા, તમે નમકહલાલ કે નમકહરામ ?”

“કેમ ભાઈ ? નિમકહરામ ને નિમકહલાલ વળી કોને કહેવાય ?”

“નમકહલાલ હો તો ઠાકોરને કહો નહિ ?”

“શું ?”

“કે આખો દી સાંસલા ને કળિયાર જ માર્યા કરશો કે વસ્તીના સામું કો’ક દી જોશે ? ખેડૂનાં ઘરમાં ખાવા ધાન નો રે’વા દીધું ! ઈ તે રાજા છે કે કસાઈ ? વસ્તી તો કેમ જાણે એના ગોલાપા કરવા જ અવતરી હોય !”

સોંડો તો કોસ હાંકતો જાય ને રાજાને ગાળો દેતો જાય. અસવારનું મોં મલકતું જોઈને સોંડાની જીભમાં સાતગણો વેગ આવવા લાગ્યો. એણે ન કહેવાનાં વેણ કહી નાખ્યાં.

અસવારને કકડીને ભૂખ લાગેલી, સોંડાની શબ્દ-પ્રસાદીથી તો એની ભૂખ ઊલટી વધી. એણે પૂછ્યું : “ભાઈ, ભૂખ લાગી છે. કાંઈ ખાવાનું આપીશ ?”

“શું આપે, કાળજાં અમારાં ? તમે બધાએ ભેળા થઈને ખેડુના ઘરમાં ધાન ક્યાં રે’વા દીધું છે ?... બોળો ખાવો છે, બોળો ?”

“બોળો શું ?”

“બાપગોતર બોળોય દીકો નથી ને ?” એમ બોલી સોંડાએ વડલાની ડાળે એક નવી દોણી ટીંગાતી હતી તે ઉતારી. છાશની અંદર ઘઉંનું થૂલું નાખીને ખેડુ લોકો રાંધે, અને પછી એમાં મીઠું નાખીને ખાય; એનું નામ બોળો. સોંડો પોતાને માટે સવારે બોળો લઈ આવેલો, લાવીને એને ઊંચે વડલાની ડાળે ટિંગાડેલો. એક તો દોણી નવી હતી. ઉપરાંત એ વડલાની ઘટાને છાંયડે શીળી હવામાં ઘણી વાર સુધી રહી. એટલે બોળો શીતળ બની ગયેલ. પાંદડાંનો એક દરિયો બનાવીને સોંડાએ એમાં બોળો ભરી પરોણાને આપ્યો. ક્ષુધાતુર અને તાપમાં તપેલા એ શિકારી ક્ષત્રીને ખાટી અને શીતળ વસ્તુ એવી તો મીઠી લાગી કે પલવારમાં એક દરિયો ખલાસ કરીને એણે કહ્યું : “વધારે છે ?”

સોંડે મીઠું મીઠું હસીને કહ્યું : “કેમ, મારે ખાવાય નથી રે’વા દેવું ને ?” એમ કહીને એણે બીજો દરિયો ભરી દીધો. મહેમાનને એવી તો લજજત આવી કે હર્ષભેર સોંડાએ આખી દોણી ખાલી કરી, બધો બોળો મહેમાનને ખવરાવી દીધો.

પરોણાનું પેટ ઠર્યું, તેમ દુખ્ખદાઝથી ભરેલા એક ખેડૂતની આટલી ઉદારતા જોઈને એનું અંતર પણ ઠર્યું. તડકો નમ્યો, સાંજ પડી, શિકારી સવાર થયો. જાતાં જાતાં એણે પૂછ્યું : “ભાઈ, તારું નામ શું ?”

“સોંડો.”

મુસાફરે નામ લખી લીધું. સોંડો બોલ્યો : “કેમ, બોળો ચાખીને દાનત બગડી તો નથી ને ? નામ શીદ લખછ, બાપા ?”

હસતાં હસતાં અસવાર બોલ્યો : “ભાઈ ! ભાઈ ! ભાવનગર કોઈ દિવસ આવશો ને ?”

“હું, ભાવનગર આવીએ એટલે તારા જેવા સિપાઈ ઠોંસે ચડાવીને વેઠે જ ઉપાડી જાય ! તેં તો વળી બોળો ખાધો ને નામેય લખ્યું, એટલે ઓળખીતાને બે ઠોંસા વધુ લગાવ્ય, ખરું ને ? ભગવાન અમને કોઈ દી ભાવનગર ન બતાવે !”

*

બીજા દિવસનું મોંસૂઝું થયું ત્યારે છાશ-રોટલો શિરાવીને, માથે કોસ મેલી, વરત, વરતડી, પૈ અને ઢાંઢા સોતો સોંડો વાડીએ જાવા નીકળે છે. બરાબર એ જ ટાણે બે હથિયારબંધ ઘોડેસવાર આવીને ઊભા રહ્યા અને પૂછ્યું : “સોંડો માળી કોનું નામ ?”

“મારું નામ સોંડો.” કહીને ધડકતે હૈયે સોંડો થંભ્યો.

“તમને ભાવનગર તેડાવ્યા છે.”

“કોણે, બાપા ?”

“ઠાકોર વજેસંગજીએ પંડે.”

આ સાંભળી, સોંડાના અંતરમાં ફાળ પડી. એને ગઈકાલની વાત સાંભરી; લાગ્યું કે ‘કાલ મેં ગાળ્યું દીધેલી ઈ ઓલ્યા અસવારે જઈને ઠાકોરને સાંભળાવી હશે, અને હવે નક્કી મને કેદમાં નાખશે.’

બોલાશ સાંભળીને સોંડાની ઘરવાળી અને એનાં છોકરાં પણ બહાર નીકળી ઓસરીએ ઊભેલાં. એમને કાંઈ સમજ ન પડી.

સોડાએ ઘરવાળીને કહ્યું : “હવે આપડા તો રામરામ સમજવા !”

બળદ અને કોશ મેલી દઈ સોડો અસવારની સાથે ભાવનગરને પંથે પડ્યો. માર્ગે જતાં જતાં મનથી નક્કી કર્યું કે ભલે હાથમાં કડિયું જડે, પણ ભેળાભેળ ઠાકોરને મોઢામોઢ જ મારે ઈનાં ઈ વેણ સંભળાવી લેવાં છે. હવે લૂંટાણા પછી ભો શેનો રાખવો ?

સોડો પહોંચ્યો. રાજમહેલની મેડી ઉપર ચડવા લાગ્યો. ઉપર ચડીને ઓરડામાં જ્યાં નજર કરે ત્યાં સ્તબ્ધ બની ગયો ! એણે કાલના ઘોડેસવારને ખુદને જ ગાદી ઉપર બેઠેલ જોયો : આ તો ઠાકોર પોતે ! સોડો ભયભીત બની ગયો.

ઠાકોર વજેસંગજીએ એને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને પંપાળીને પૂછ્યું : “પણ સોડા, તું બીવે છે શા માટે ?”

“બાપ, કાલ તમને બહુ ગાળો દેવાઈ ગઈ...”

“એમાં શું ખોટું થયું, ભાઈ ? તમે તો અમારા છોરું કહેવાઓ. તમારે દુખ્ખ હોય તો દુખ્ખ રોવાનો હક છે. બચ્ચાંની ગાળો તો માવતરને ઊલટી મીઠી લાગે.”

સોડો શાંત પડ્યો. ઠાકોરે કચેરીમાં બેઠેલા અમીરોને અને અમલદારોને આગલા દિવસની વાત સંભળાવી : “ઓહો જેસાભાઈ ! પરમાણંદદાસ ! શું કહ્યું ? આ ભોળિયા ખેડૂનાં વગર ઓળખ્યે આદરમાન : એ મીઠો બોળો : અને એથીય મીઠી એની સાચુકલી ગાળો ! એવી મઝા મને આ મોલાત્યુંની મીઠાયુંમાં નથી પડી.” બોલતાંબોલતાં ઠાકોરની છાતી ફૂલવા લાગી.

ઠાકોરે ફરી પૂછ્યું : “સોડા ! તારે કેટલી જમીન છે ?”

“બાપુ, સો વીઘાં જમીન ને એક કોસની વાડી છે.”

મહારાજાએ જેસાભાઈ વજીરને કહ્યું : “એક ત્રાંબાનું પતરું મગાવો.”

ત્રાંબાનું પતરું આવ્યું. એના ઉપર ઠાકોરે લખાવ્યું કે : “સોડાને બાર સાંતીની જમીન અને છ વાડીના કોસ આપવામાં આવે છે.”

પતરા પર એ લખાયું. પાછા ઠાકોર બોલ્યા : “અને પતરામાં લખો કે આ બધું ઠાકોર એનો બોળો જમ્યા તે માટે આપ્યું છે.”

એ પણ કોતરાઈ ગયું.

પછી દરબાર બોલ્યા : “પણ એ બિચારો આટલી જમીન ખેડવાના બળદ લેવા ક્યાં જશે ? આપો બાર બળદ.”

બાર બળદ આપ્યા.

વળી દરબારે કહ્યું : “બિચારો વાવણી કરવા દાણા લેવા ક્યાં જશે ? આપો વીસ કળશી બાજરો.”

બાજરો આપ્યો.

“બિચારાનાં છોકરાં છાશ લેવા ક્યાં જશે ? આપો ચાર ભેંસો.”

ચાર ભેંસો અપાઈ.

“રૂપિયા એક હજાર આપો.”

માથે મદરાસી શેલું બંધાવીને સોડાને ભૂંભલી પહોંચાડી દીધો.

*

એક દિવસ વજેસંગજી શિકારે નીકળેલા. ઓળખાય નહિ તેવો શિકારી લેબાસ પહેરેલો. સમઢિયાળા ગામના એક ખેતરમાં મોલ ઊભા હતા અને એ ઊભા મોલમાં પોતે ટૂંકો રસ્તો લેવા માટે ઘોડો ચલાવ્યો. ખેતરમાં કણબીની ડોસી ઊભેલી. પોતાના મોલ ચગદાતા જોઈને ડોસીએ ઘોડેસવારને બેચાર ગાળો દીધી : “મારા રોયા, ભાળતો નથી ? પીટ્યા, ઊભા ખેતરમાં ઘોડો હાંકછ તે લાજતો નથી ?”

મહારાજાએ ખોટો ગુસ્સો કરીને કહ્યું : “ડોસી, ગાળો કેમ કાઢછ ? ઓળખછ ? અમે રાજના નોકર છીએ. જેલમાં ખોસી દેશું, જેલમાં !”

“હવે જા જા, રોચા ! તારા જેવા સપારડા તો કેંક આવે ને જાય ! બાપુ વજેસંગના રાજમાં કોનું દેન છે કે કેદમાં પૂરે ?”

ઠાકોર ચાલ્યા ગયા. મનમાં વિચાર કર્યો કે ‘વાહ ! મારી પ્રજા કેવી નીડર ! મારા પર એને કેવો વિશ્વાસ ! એને વધુ નીડર બનતાં શીખવું તો જ મારું જીવ્યું પ્રમાણ.’”

એણે એ ડોશીના કુટુંબને કાયમની પટલાઈ આપી અને જમીન પણ ઇનામમાં દીધી.

(‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

કાંધ બળદની ધૂસરી મુકાય છે તે ખભાનો ભાગ (ખભો); બોખ કોસની આગળના ભાગમાં પાણી કાઢવા માટેનું ગોળાકાર ચામડું; ઠોલવું તોડી ખાવું; ઉમેળવું આમળવું, વાળવું; ગોલાપા દાસપણું; ધાન અન્ન; ક્ષુધાતુર ભૂખથી વ્યાકુળ; મોંસૂઝણું વહેલી સવાર; બોલાશ બોલવાની ઢબ; શેલું કિંમતી વસ્ત્ર

વિરુદ્ધાર્થી

નમકહરામ નમકહલાલ; કંગાલ સમૃદ્ધ

તળપદા શબ્દો

સપાઈ સિપાહી; આપડાં આપણાં; ધ્રો ધરો (એક વનસ્પતિ); રેવાં રહેવું; હાંકછ હાંકે છે; ઢાંઢો બળદ; પૈ પૈડું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) સોડાના અંતરમાં કેમ ફાળ પડી ?

- (A) રાજા કેદમાં નાખશે તેવા ભયના કારણે
- (B) બોળો ખવડાવવાની વાત જાહેર થઈ ગઈ
- (C) સિપાઈઓ ફરી વખત બોળો ખાવા આવ્યાનું જાણીને
- (D) અસવારો ઊભા પાકને નુકસાન કરશે તેવા ડરથી

(2) બોળો જમ્યાના બદલામાં રાજાએ સોડાને શું આપ્યું ?

- (A) આજીવન કેદની સજા
- (B) બાર સાંતીની જમીન અને ચાર ભેંસો
- (C) બાર બળદ અને વીસ કળશી બાજરો
- (D) ઉપરના (B) અને (C) બંને

(3) બચ્ચાંની ગાળો તો માવતરને ઊલટી મીઠી લાગે... આ વાક્ય કોણ બોલે છે ?

- (A) મહારાજા વજેસંગજી
- (B) જેસાભાઈ વજીર
- (C) પરમાણંદદાસ ભાઈ
- (D) ભૂંભલીના ગ્રામજનો

(4) ભગવાન અમને કોઈ દી ભાવનગર ન બતાવે ! વાક્યમાં સોંડાનો ભાવ....

(A) ભાવનગર ખૂબ જ દૂર હતું

(B) રાજના સિપાઈ ઠોંસે ચડાવીને વેઠ કરાવે તેવો ભય

(C) ભાવનગરના રાજા ખૂબ જ કૂર હતા.

(D) સોંડો સાવ અભણ હતો.

2. કારણ આપો :

(1) સોંડાએ ઘરવાળીને કહ્યું; હવે આપડા તો રામ... રામ... સમજવા... કારણ કે...

(2) સોંડાની વાત સાંભળી મહારાજા વજેસંગજીની છાતી ફૂલવા લાગી... કારણ કે...

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

(1) મહારાજા વજેસંગજીની ઉદારતાને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

(2) સોંડાની મહેમાનગતિનું વર્ણન કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- જો તમે તમારા ગામ/શહેરના આગેવાન હો તો સામાન્ય માણસોની કેવી કેવી કાળજી કેવી કેવી રીતે લો તેની યાદી તૈયાર કરો.
- આ લોકકથાનું નાટ્યરૂપાંતર કરો અને ભજવો.
- શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની લોકકથાઓ મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● ખેડૂતની દરિદ્રતા વર્ણવવા લેખકે ખેડૂત સોંડો અને કોશના વર્ણન માટે વાપરેલા શબ્દો જુઓ. કેવું આબેહૂબ વર્ણન કરે છે આ ઓછા શબ્દો...

- કુંગાલ બે બળદ
- કાગડાએ ઠોલીઠોલીને લોહીલુહાણ કરી નાંખેલાં કાંધ
- સોંડાએ ઉમેળી ઉમેળીને તોડી નાખેલ પૂંછડાં
- એકસો ને એક કાણાંવાળો એ કોસ
- ચીંથરેહાલ સોંડો

● સોંડો તો કોસ હાંકતો જાય... વેગ આવવા લાગ્યો.

અહીં એક જ વાક્યમાં કોસ હાંકવાની, ગાળ દેવાની, મલકવાની અને વેગ આવવાની ક્રિયાઓ આલેખાઈ છે, જે અદ્ભુત શબ્દચિત્ર ખડું કરી જાય છે. વાક્ય વિન્યાસની આ રીત સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

પ્રજાવત્સલ આગેવાનો કેવા હોય, તે શા માટે લોક હૈયે સ્થાન પામે છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આ લોકકથા છે.

પ્રજા તરીકે તકલીફ અનુભવતો ખેડૂત સિપાઈ લાગતા અજાણ્યા માણસ સામે રાજા માટે કડવાં વેણ સંભળાવી દે છે અને પોતે ભૂખ્યો રહીને પણ અજાણ્યા - અતિથિને હોંશથી જમાડે છે. પોતાની પ્રજાની આ ઉદારતાને પરખનાર રાજકર્તા પણ ઉદાર હૈયે તેની કદર કરે છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવી. સાચા આગેવાનની લાક્ષણિકતા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પ્રગટ કરવી.

